

Є. В. ЧЕРНЕНКО

СКІФСЬКІ БОЙОВІ ПОЯСИ

Одним з найбільш поширених видів озброєння скіфського часу є бойові пояси. Їм присвячена праця А. П. Манцевич¹, в якій досить докладно розглянуті питання будови поясів, наводяться цінні відомості стародавніх авторів про їх значення у скіфів. А. П. Манцевич використала зображення воїнів на предметах торевтики — на вазі із Куль-Оби, золотому гребені із Солохи та на стелі з Краснодарського музею, а також описала залишки 15 поясів із збірки Ермітажу, які походять з розкопок курганів скіфського часу на півдні Східної Європи.

Тепер є можливість виділити новий тип бойових поясів, уточнити ряд питань, зв'язаних з їх походженням і поширенням в різних районах Скіфії, переглянути їх датування. До зведення знахідок поясів, яке склала А. П. Манцевич, можна додати пояси із збірок ДІМ, КІМ, кілька поясів з Ермітажу, з розкопок останніх років та ряд архівних та літературних відомостей.

За своїм функціональним призначенням бойові пояси поділяються на два типи: вузькі портупейні та широкі захисні. Є невелика група портупейних поясів, прикрашених металевими литими бляхами у звіриному стилі.

Розглянемо пояси першого типу — портупейні, докладно описані А. П. Манцевич. Ці пояси були найбільш поширені. Вони призначались для носіння меча, горіта, сокири, чаші, точильного каменя та інших предметів. Від них залишилось тільки металеве покриття і частини шкіряної основи деяких поясів, просякнутих окислами бронзи. Пояси цього типу мають однакову будову, іноді змінюються тільки форма, розміри пластин та кількість отворів на них.

Виходячи з фрагментів, що збереглися, основою поясів був міцний шкіряний ремінь, складений у два-три шари.

Матеріалом для виготовлення поясного набору була бронза (42 екземпляри), залізо (28 екземплярів), срібло (Олександропольський курган, мавзолей Неаполя Скіфського), золото (Огуз, Оксютинці, Мельгунов, Рижанівка).

Металеві пластини набору розміщені впоперек основи. Кожна пластина закриває від $\frac{1}{2}$ до $\frac{1}{3}$ поверхні попередньої пластини. Пластини прямокутні за формою, інколи із зрізаними кутами або заокругленими одним чи двома боками. У верхній і нижній частинах пластини є один-два отвори. Розміри пластин: довжина 20—90 мм, ширина до 15 мм (табл. I, 1—16). Середня частина більшості пластин сильно угнута всередину. Це добре помітно на поясі на стелі із збірки Дніпропетровського музею (рис. 1, 1). Дуже рідко трапляються прямі пластини.

¹ А. П. Манцевич, О скифских поясах, СА, VII, 1941.

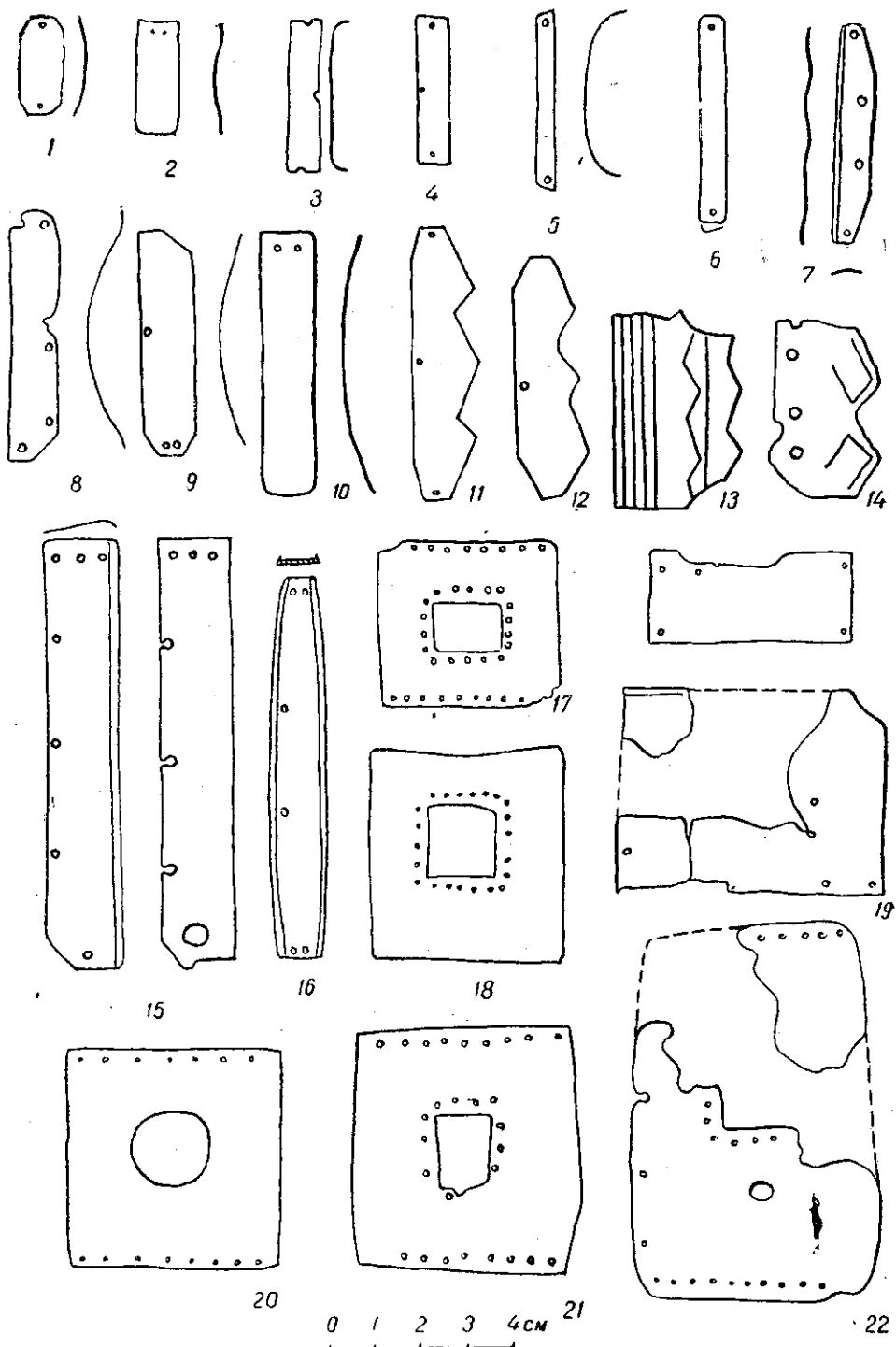

Табл. I. Пластинки металевго набору портупейних поясів.

Рідкі знахідки пластин з одним зубчастим краєм. А. П. Манцевич наводить тільки два пояси, металевий набір яких складається із зубчастих пластин (пояси із Грищенців, табл. I, 12 та Пастирського, табл. I, 11)². До них слід віднести дуже цікавий набір поясів з Німфея. Він складався з пластин трьох типів: зубчастих, однієї прямокутної пластини (довжина цих пластин невідома, краї обламані, ширина їх 1 см) та вузьких пластин шириною 3—4 мм (табл. I, 13). У правій частині цих пластин є один — три отвори для кріплення до основи.

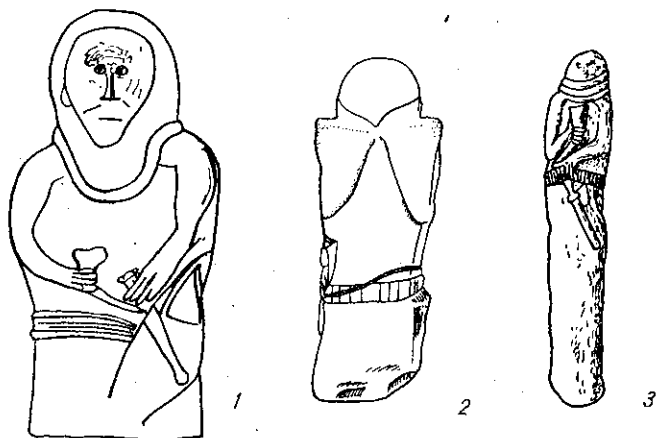

Рис. 1. Зображення поясів на кам'яних стелах.

Крім вузьких пластин до складу набору входили також прямокутні пластини з отвором всередині. Такі пластини відомі тільки в бронзових наборах. Їх розміри: $3,5 \times 4,2$ см — 8×5 см³. У верхній та нижній частині таких пластин є до десяти невеликих отворів для нашивання на основу, а по краях — два-три отвори. В центрі пластин великий отвір, який має форму квадрата, овала чи круга. Через нього проходили шкіряні ремні, до яких прикріплювався меч або горіт.

Серед невеликої групи зображень воїнів у пластинчастих портупейних поясах немає подібних пластин, не видно засобів кріплення озброєння на ремні. Тільки на поясі (можливо, шкіряному) воїна на солохському гробі помітна вузька щілина, крізь яку і проходив такий ремінь. Така ж щілина помітна і на поясі з Грищенців (табл. II, 14)⁴. Цей пояс дає можливість частково з'ясувати спосіб носіння предметів озброєння. Серед фрагментів його шкіряної основи є кінцева частина довжиною понад 3 см, шириною 5,5 см. Вона складається з двох шарів шкіряного ремня. В лівій частині збереглися фрагменти кінцевої бронзової пластини та залишки набору із зубчастих пластин. Посередині пояса знаходиться вузька щілина, яка іде вздовж пояса. Довжина щілини 4,5 см. Отвір щілини обшитий шкіряним кільцем. Його краї відігнуті ззовні і частково покривають бронзову пластину — накладку. Частина цієї пластини збереглася над щілиною. Крізь щілину проходить зігнутий вдвоє шкіряний ремінь, який пришитий з внутрішнього боку пояса. По краю пояс обшитий вузькою шкіряною тасьмою. Ре-

² А. П. Манцевич, О скифских поясах, стор. 21.

³ Чортотлик — $3,5 \times 4,2$ см (Табл. I, 17); Мелітопольський курган — $4,2 \times 4,2$ см (Табл. I, 20); Новогригорівка — $5 \times 4,5$ см (Табл. I, 21); Журавка, курган 401: одна пластинка $5,6 \times 4,4$ см (Табл. I, 19) та уламок другої пластинки — висота 4,3 см, ширина частини, що збереглася, 20 см (Табл. I, 19). Єлизаветівська станиця — 8×5 см (Табл. I, 22).

⁴ Короткий опис залишків цього пояса наводиться у статті: А. П. Манцевич, О скифских поясах, стор. 22, рис. 5, I.

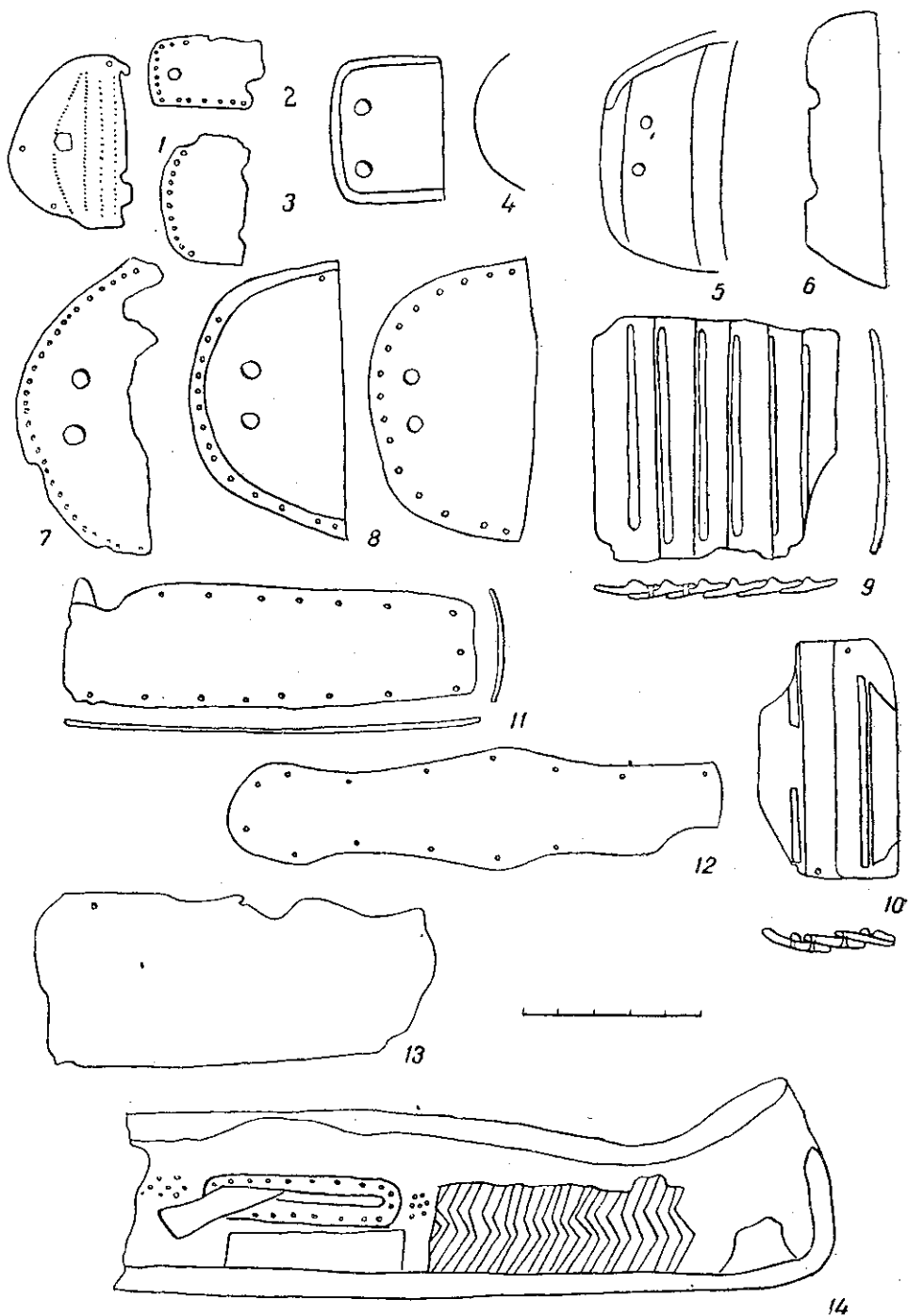

Табл. II. Пластинки металлического набора португальских поясов.

мінь, що проходив крізь вузьку щілину, призначався для носіння досить важких предметів озброєння — меча, горіта. Можливо, він закінчувався петлею, в якій носили бойову сокиру⁵.

На кінцях поясів знаходились бронзові або залізні пластини напівовальної — Куль-Оба (табл. II, 8), Мелітополь, курганна група Солоха (курган № 15/75, пох. I) (табл. II, 5); напівкруглої — Ходорів (курган 423), Єлизаветівська станиця (курган 1913—1914 рр., курган 1914 р.); прямокутної з трохі заокругленими кутами — Чортотлик (табл. II, 3); трапецевидної форми — Чортотлик (табл. II, 2).

Ці пластини вигнуті так само, як і вузькі пластини набору. В них є один-два отвори, крізь них проходили ремені, які стягували пояс. Ці ремені закріплялися із зворотного боку.

Мабуть, крім поясів з такими пластинами, були і пояси без них та без наскрізних отворів. На поясах з такими пластинами ремені, якими стягували пояс, були пришиті до основи. В усякому разі, на двох кінцях поясів з с. Грищенців та Лемешева кургана, які добре збереглися, наскрізних отворів немає. Як відзначає Г. І. Мелюкова, крім ремінців, для кріплення кінців пояса застосовувались спеціальні гачки, оформлені у звіриному стилі, які були знайдені в Олександропольському кургані, курганах з групи Частих⁶.

Від описаних раніше поясів відрізняються два фрагменти поясів з розкопок в Роменському повіті (збірка Бобринського, зберігається в Київському історичному музеї).

Перший фрагмент (КІМ, інв. № Б-41-405) складено з трьох пластин прямокутної форми. Їх розміри — $6,5 \times 8$ см, товщина — 2—3 мм. Уздовж цих пластин в середній частині іде ребро висотою близько 2 мм. Воно не доходить до країв пластини на 4 мм. У верхній та нижній частинах цих пластин є по два отвори діаметром до 2 мм. Пластини трохі угнути. Між ними знаходиться пластина тієї ж форми і розміру, але без ребра уздовж неї. Пластина заходить на пластину, перекриваючи $\frac{1}{2}$ площі її поверхні. Отвори для кріплення кожної наступної пластини розташовані над отвором попередньої. Кожна пластина пов'язана з двома сусідніми та з основою. По краю цей пояс було обшито шкіряною тасьмою. Вона заходила на пластинку на 4 мм і впритул доходила до її ребра (табл. II, 9).

Фрагмент другого пояса (КІМ, інв. № Б-41-13) складається тільки з шести прямокутних пластинок з ребром по осі. Розмір пластин — $6,9 \times 2$ см. Спосіб їх кріплення на основі та одна з одною аналогічний описаному вище (табл. II, 10).

Пояси цього типу можна побачити тільки на п'яти з багатьох зображень скіфів на предметах торевтики — на гребені із Солохи, бляшці з Оксютинців (рис. 2), пластині із Карагодеуашха (рис. 3), вазі з Куль-Оби. Такий же вигляд мають і пояси на двох з 18 скіфських стел (стели із збірки Київського історичного музею) (рис. 1, 3), із Терновки (рис. 1, 2). На стелі воїна із Краснодарського музею зображений широкий захисний пояс⁷. На всіх інших стелах скіфи зображені з гладенькими суцільними, мабуть, шкіряними поясами. Це дає підставу вважати, що, крім поясів з металевим набором, скіфи користувались і простими шкіряними поясами-портупейми. Вони були більш поширені, ніж набірні.

Крім численних портупейних поясів, вкритих набором з поперечних пластин, відомі два пояси, вкриті бронзовими повздовжньо розташова-

⁵ В. А. Іллінська, Скіфські сокири, Археологія, т. XII, К., 1961, стор. 40.

⁶ ДГС, табл. I, 3, 4; С. Н. Замятнин, Частые курганы, СА, VIII, М., 1946, рис. 10; 27, 1, 2, 3.

⁷ А. А. Миллер, Новый источник к изучению связи Скифии с Кавказом, ИРАИМК, IV, 1925, табл. II.

ними пластинами. У Державному історичному музеї зберігається кілька фрагментованих бронзових пластин з Шульгівки⁸. Одна майже ціла пластина має чотирикутну форму з трохи закругленими кутами. Її розміри — 11,5×3,5 см (табл. II, 11). У іншій пластині майже такої ж форми зламаний край. Її розміри — 11,5×3,8 см. Добре збереглася пластина, можливо, від кінця пояса. Один бік її закруглений, другий — прямокутний, в середині пластина трохи розширюється (табл. II, 12).

Рис. 2. Золота пластинка від пояса з Оксютинського кургана.

Рис. 3. Воїн на золотій пластинці з кургана Карагодеуашх.

По краю пластини йдуть невеликі отвори для її кріплення на шкіряній основі за допомогою залізних цвяхків. Розмір пластини — 13,5×3,5 см, товщина — до 1 мм. Пластини трохи зігнуті в довжину та ширину (як і вузькі пластини наборів). Кілька прямокутних великих пластин виявлено в Талаєвському кургані⁹. Краї цих пластин зламани, тому встановити їх довжину неможливо. Судячи з частини, що збереглася, довжина була не менше 11 см, ширина — 4,8—4,5 см. По краю на відстані близько 5 см один від одного розміщені отвори для кріплення на основі (табл. II, 13).

Портупейні пояси, можливо, в якійсь мірі могли захистити воїна від ударів. У цьому відношенні пояси з Шульгівки та Талаєвського кургана № 6 були нерівноцінні всім іншим портупейним поясам з металевим набором, зокрема, вони мали меншу еластичність і міцність. Розташування вузьких пластин на поясах привело до того, що шкіряна основа пояса була вкрита двома-трьома шарами вузьких пластин, які лежали одна на одній. Тому при майже однаковій товщині вузьких пластин і пластин, подібних шульговським, пояс з вузьким пластинчастим набором був у два-три рази міцнішим, ніж Шульгівський пояс. Сила удару, зробленого по поясу з вузьким набором, розподілялася на ряд розташованих поруч пластинок. Мабуть, тому пояси типу Шульгівського не дістали великого поширення.

Майстри-зброярі велику увагу приділяли обробці поясів. Крім вузько утилітарних завдань, пояси прикрашали одяг. Тільки цим і можна пояснити зубчасту форму пластинчастого набору поясів з Пастирсько-

⁸ Розкопки Н. І. Веселовського 1891 р., ДІМ, інв. № 2674, 3/47.

⁹ Розкопки Н. І. Веселовського 1892 р., Державний Ермітаж, інв. № КР, 1843, 1/2.

го, Грищенців, Німфея. Декоративний характер мали золоті пластинки пояса з кургана Огуз, срібні — з Олександрополя, золоті обкладки залізного пояса — із Куль-Оби.

Групу портупейних поясів, прикрашених бляхами у звіриному стилі, вперше виділила Г. І. Мелюкова¹⁰. До цієї групи вона відносить пояси з Оксютинецького кургана № 1, Мاستюгинського кургана № 2 та Золотого кургана.

У кургані № 1 біля с. Оксютинці під час розкопок Мазаракі знайдені «в області попереку дев'ять золотих пластинок від пояса з зображенням»¹¹ воїна, що сидить. На ньому одягнуто портупейний пояс з пластинчастим набором. Мабуть, ці тонкі золоті пластинки прикрашали передню частину пояса (рис. 2).

У звіті М. Макаренка про розкопки Мاستюгинського кургана № 2 відзначається знахідка пояса у вигляді «вузького ремня, прикрашеного одинарними і подвійними бронзовими бляхами (табл. III, 6)»¹².

Серед поясів цієї групи, на які вказує Г. І. Мелюкова, найбільш цікавий пояс із Золотого кургана. Він лежав на кістяку нижче грудей. Передня частина пояса була прикрашена бронзовими бляхами у вигляді повернутого праворуч орла з опущеними крилами (табл. III, 3). Поруч з ними були дві бляхи з головами грифонів, повернутими ліворуч (табл. III, 5). Інша частина пояса була прикрашена сорокома «бронзовими гудзиками з різними прикрасами»¹³ (табл. III, 4). Поруч з поясом лежав меч.

Майже однакові з описаними вище бляхами у вигляді орлів та грифонів є дві пари блях, що прикрашають передню частину пояса, знайденого в розкопаному селянами кургані Г біля с. Журавки. Інша частина цього пояса була покрита набором з тонких бронзових пластин. Ці бляхи О. О. Бобринський помилково відносив до прикрас кінської збруї¹⁴ (табл. III, 1).

У пограбованому похованні № 7 могильника біля с. Грищенці разом з вузькими пластинами було знайдено одну бляшку у вигляді голови грифона¹⁵, дуже близьку за формою до бляшок із Золотого та Журавського курганів. Можливо, вона теж прикрашала передню частину пояса (табл. III, 2).

Очевидно, до складу поясного набору входили золоті бляхи з Мельгунівського кургана. Серед його інвентаря є 17 золотих штампованих блях у вигляді хижих птахів — орлів (?), шулік з головами, повернутими праворуч (табл. III, 7). Їх розмір — $6 \times 4,5 \times 4,75$ см. Форма цих блях дуже близька до блях з Золотого та Журавського курганів. На зворотному боці припаяні 4 вушка для кріплення їх (по одному на крилах, голові та хвості, табл. III, 8). На одній бляшці, яка виділяється своїми розмірами ($5,75 \times 5$ см), є тільки 2 вушка — на голові та на хвості. Мабуть, має рацію Є. Придик, який вказує: «Судячи з масивності птахів та товщини петельок, не можна думати про нашивку їх на звичайний одяг. Можна припустити, що вони були нашиті на ремінь, на пояс, на колчан»¹⁶. Найвність у похованні пояса підтверджується знахідкою в кургані меча в золотих піхвах. На піхвах є дуже характерний бічний виступ для кріплення на портупейному поясі.

¹⁰ А. И. Мелюкова, Вооружение, войско и военное искусство скифов, Кандидатська дисертація, Науковий архів ІА АН СРСР, стор. 234.

¹¹ Отчет Российского Исторического музея за 1906 год, М., 1907, стор. 16.

¹² Н. Макаренко, Археологические исследования 1907—1909 гг., ИАК, вып. 43, стор. 53, рис. 59, 5.

¹³ ОАК за 1890 год, стор. 5, рис. 1, 2.

¹⁴ ИАК, вып. 14, стор. 26—27, рис. 65, 66, 68.

¹⁵ В. Г. Петренко, Могильник у с. Грищенцы, МИА, № 113, стор. 146, рис. 2, 4, 8.

¹⁶ Э. Придик, Мельгуновский клад 1763 г., МАР, 31, стор. 17.

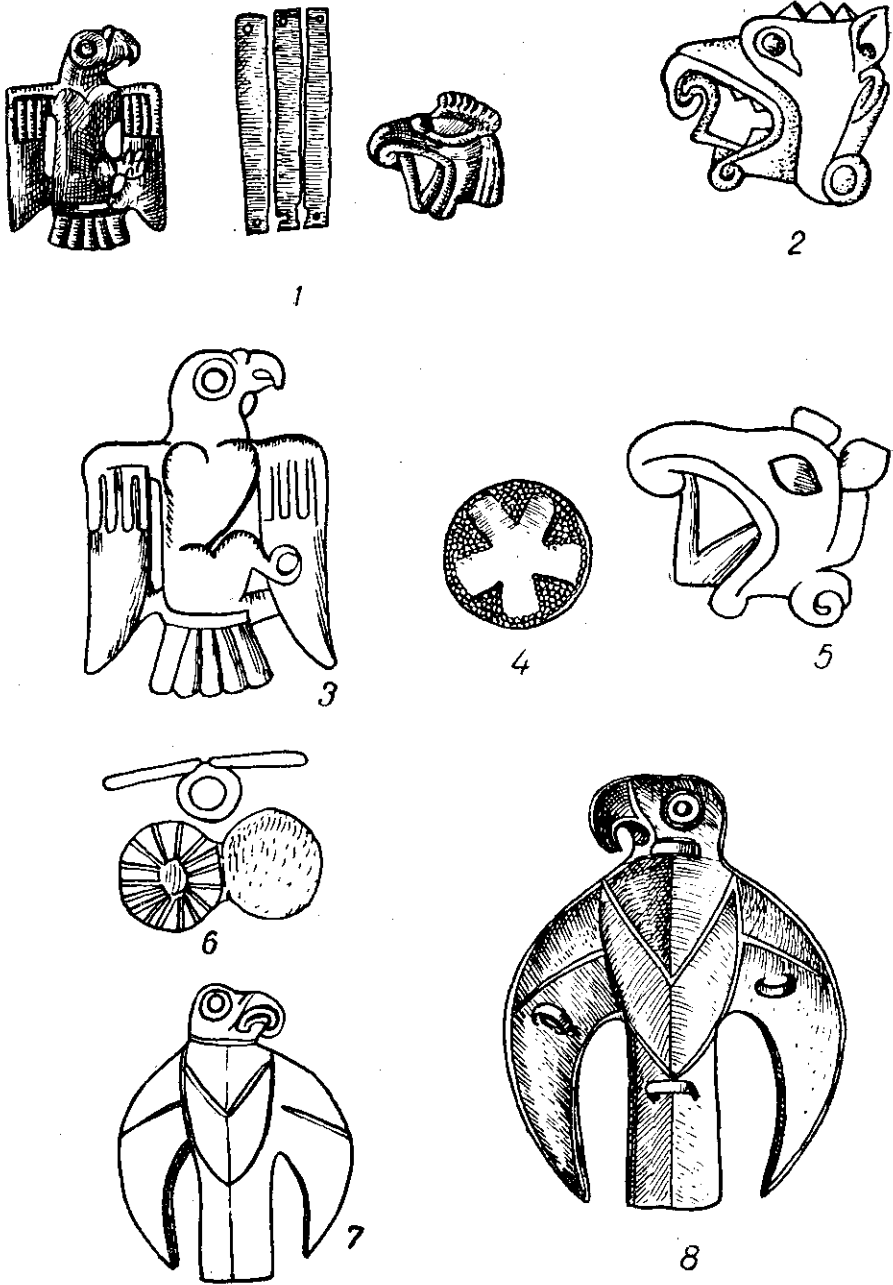

Табл. III. Фігурні бляхи від португейних поясів.

У кургані № 4 біля Берестяг було знайдено 12 бронзових литих блях у вигляді лев'ячих голів. На 10 бляхах голови повернуті у фас (рис. 4, 3), на двох — зображені у профіль. Одна з них повернута ліворуч (рис. 4, 2), друга — праворуч (рис. 4, 1). Ці бляхи, мабуть, знаходились на кінцях пояса. Всі бляхи прикрашали передню частину пояса. На зворотному боці блях знаходились невеликі вушка для кріплення їх на основі. На бляхах з голівками у фас і на лівій кінцевій

Рис. 4. Бронзові фігурні бляхи від поясів.

бляшці ці вушка розташовані вертикально, на правій кінцевій бляшці — горизонтально. Крізь розкриті пащі левів, мабуть, проходили шкіряні шнури, якими було зв'язано пояс. Можливо, до цього пояса відносяться бронзові вузькі пластини набору, знайдені в цьому кургані¹⁷. Ними могла бути покрита задня частина пояса. У Київському історичному музеї зберігається одна майже така ж бронзова бляха із збірки Крейтона, знайдена біля с. Стеблів, Корсунь-Шевченківського району, Черкаської області¹⁸. Мабуть, і ця бляха також відносилась до пояса, аналогічного за своєю будовою поясу із Берестяг (рис. 4, 4).

Привертає увагу певний підбір мотивів на бляхах — лев (Берестяги, Стеблів), орел (Мельгунів, Золотий, Журавка), грифон (Золотий, Журавка, Грищинці). У Берестязькому № 4, Журавському та Грищинцівському курганах, крім передньої частини пояса, був і звичайний пластинчастий набір. Те, що ці пояси використовувались як портупейні, свідчать знахідки мечів (Мельгунів, Золотий).

Крім бойових поясів, прикрашених бляхами у звіриному стилі, мабуть, були і жіночі пояси, прикрашені золотими бляшками. Можливо саме до такого пояса відноситься 21 золота розетка з Рижанівського кургана № 4. Біля стегон кістяка лежали в купці великі золоті розетки, що прикрашали пояс¹⁹. До останнього часу до цієї ж групи поясів зараховували і так звані «Майкопський пояс». Але, як переконливо довів О. О. Іессен, він є підробкою²⁰.

¹⁷ Смела, III, стор. 97.

¹⁸ КІМ, інв. № Б 921.

¹⁹ Смела II, стор. 140.

²⁰ А. А. Іессен, Так называемый «Майкопский пояс», «Археологический сборник», вып. 2, стор. 163 і далі.

Виділити інший, раніше невідомий тип захисних поясів дозволили матеріали з двох курганів біля с. Щучинка, Ржищівського району, Київської області, розкопаних у 1901 р. В. В. Хвойкою. Зважаючи на особливу важливість цих пам'яток, наведемо про них всі необхідні відомості.

Дуже короткий звіт про ці розкопки був опублікований в «Археологической летописи юга России»²¹. Плани поховань в цих курганах знаходяться в альбомах до звітів В. В. Хвойки²². Докладні щоденники

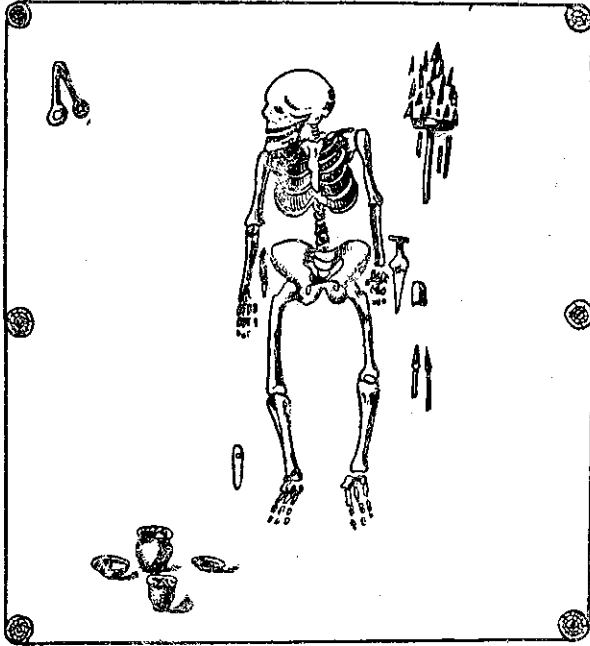

Рис. 5. План поховання в кургані № 1 біля с. Щучинки.

з доданими до них численними рисунками²³ про ці розкопки загублені під час війни. Частину матеріалів із розкопок цих курганів було передано у 1905 році до Київського історичного музею²⁴. Деякі предмети потрапили до експозиції музею²⁵.

Опис дано на підставі досить вірних рисунків, таблиць, хоча між ними та звітом є деякі розходження. Частина предметів, що, судячи із звіту, входять до складу комплексу одного кургана, віднесені до другого; не завжди витриманий масштаб. Але якщо і можна сумніватися відносно приналежності речей тому чи іншому, то, мабуть, немає підстави брати під сумнів імовірність зображення самого предмета. Очевидно, В. В. Хвойка робив плани могил не в полі, а знахідки наносив на план, маючи перед собою оригінали (деталі предметів передані дуже точно).

Не всі знахідки, нанесені на план, згадуються у звіті, що можна пояснити його стислістю. У звіті наведено тільки головний інвентар (в музей передані не всі речі). Переходимо до опису курганів.

²¹ АЛЮР, 1901, т. 3, стор. 184—185.

²² Науковий архів ЛОІА, Р. I, арх. 202, табл. IV.

²³ АЛЮР, 1901, т. 3, стор. 185.

²⁴ Опись предметов из раскопок и собрания В. В. Хвойка, принесенных в дар Киевскому музею, Науковий архів ІА АН УРСР, ф. 2, стор. 121, інв. № 226—250, 269—270.

²⁵ Киевский художественно-промышленный музей, Отдел археологии, К., 1911, стор. 29; В. Е. Козловська, Провідник по археологічному відділу Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка у Києві, 1928 р., стор. 29.

Курган № 1 (у звіті № 2). Поховальна споруда являла собою майже прямокутну яму, довжина її боків понад 2 м (рис. 5). Біля західної та східної стінок знаходились по три стовпи, які підтримували перекриття. Похований лежав на спині, головою майже на південь, руки витягнуті вздовж тіла, ноги трохи розведені. Ліворуч, на рівні таза, лежав короткий залізний меч із серцевидним перехрестям та бруско-

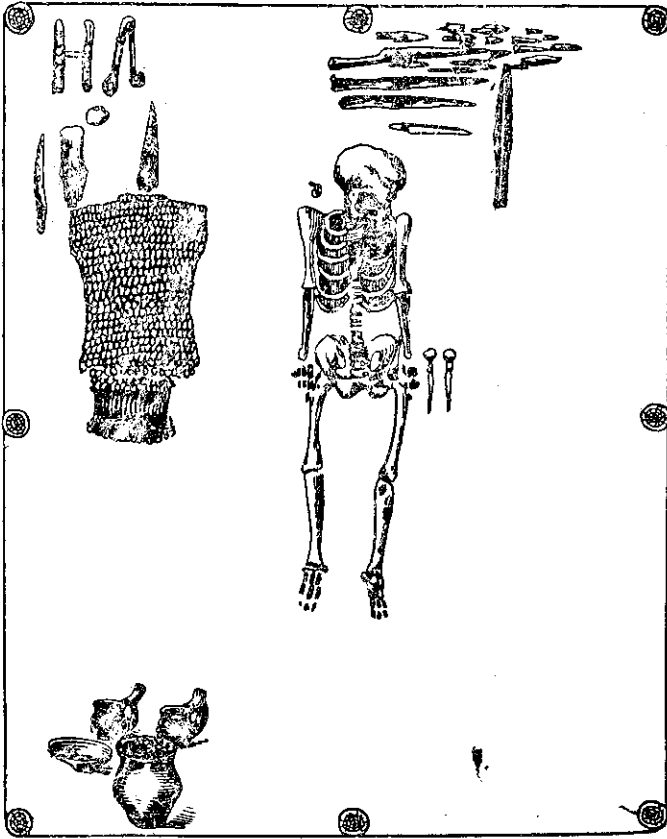

Рис. 6. План поховання в кургані № 2 біля с. Щучинки.

видним наверхником. Нижче нього, на рівні колін, знаходились два залізні дротики (?) вістрям догори. Зліва, на рівні черепа, лежали наконечники стріл²⁶. Серед них була залізна сокирка з рукою. У південно-західному кутку знаходилась пара залізних вудил, праворуч, біля гомілки,— брусок, біля таза — ніж. У північно-східному кутку біля ніг похованого стояли дві миски і два горшки з опуклим тулубом, трохи відігнутими вінцями та защипами по краю.

Курган № 2 (рис. 6). У прямокутній ямі, що мала приблизно розмір 2 × 2,5—3 м, головою на південь, у витягнутому положенні, на спині лежав похований. Праворуч від черепа знаходилась золота цвяховидна сережка. Біля лівої руки, вістрями вниз, лежали дві бронзові цвяховидні шпильки. У південно-східній частині могили знаходились: пара кістяних псаліїв, двоє вудил, ніж з горбатою слинкою, залізне тесло та вістря списа. Вздовж східної стінки, паралельно до кістяка,

²⁶ У звіті вказано «кілька кістяних і залізних наконечників стріл», АЛЮР, 1901, т. 3, стор. 184. На плані кістяні стріли входять до складу інвентаря кургану № 2.

на рівні тулуба лежав залізний пластинчастий панцир, а трохи нижче нього — згорнутий у трубку бойовий залізний пояс. Біля західної стінки ями, на рівні черепа, знаходилося гострим кінцем на південь вістря залізного списа з листовидним пером. Над головою похованого, вздовж південної стінки, лежали довгий залізний ніж, ніж з горбатою спинкою, вістря списа та «2 залізних ножі типу бронзових»²⁷. Мабуть, В. В. Хвойка мав на увазі бронзові ножі із Старшої Могили, Частих курганів (курган № 8), Берестняг (курган № 5), кургана біля Мошки та Аджигола²⁸. У північно-східному кутку могили знаходилися два черпаки, горщик та миска. Черпаки мали трохи сплющені тулуби та підняті над вінцями петельчасті ручки. На тулубі одного з них помітні косі насічки. Верхня частина ручки другого черпака роздвоєна. Горщик має широкий тулуб, невелике денце і трохи відігнутий край з наколами чи проколами. Край миски трохи загнутий всередину.

Майже весь інвентар з цих могил був втрачений під час Великої Вітчизняної війни, тому про форму предметів ми можемо судити, головним чином, з досить вірних рисунків В. В. Хвойки.

У фондах Київського історичного музею зберігся лише бойовий пояс і бронзові наконечники стріл з кургана № 2. Два наконечники (інв. № Б41—147) — тригранні масивні, з внутрішньою втулкою. Ребра сильно дуговидні, закінчуються довгими шипами; їх розмір — 3,1 та 2,5 см (рис. 7, 1, 2). Це перша знахідка наконечників такого типу на території Скіфії²⁹. Але вони досить добре відомі у сагайдачних наборах Приуралля³⁰. Третій екземпляр (інв. № Б41—146) має таку ж форму, як і попередні, але його втулка дуже виступає; довжина — 3,2 см (рис. 7, 3). Такий же самий наконечник входить до складу сагайдачного набору з кургана № 3 на Бердинській горі біля Оренбурга³¹. Четвертий екземпляр (інв. № Б41—148) — трилопатевий, з виступаючою втулкою, ложок її доходить до середини головки; довжина — 3 см (рис. 7, 4).

На полях плану поховання В. В. Хвойка намалював чотири дволопатеві наконечники стріл з виступаючими втулками (рис. 7, 5—8). Вони не збереглися. Перший з них листовидної форми, другий має ребра, що ідуть паралельно втулці на $\frac{2}{3}$ її довжини. У третього — ребра сильно дуговидні. Їх краї доходять до кінця втулки. Крім цих наконечників, на самому плані зображений наконечник з шипом.

Наконечники стріл дозволяють датувати курган біля Щучинки другою половиною VI ст. до н. е. Це підтверджується і іншими знахідками — кістяними псаліями, черпаками, цвяховидними шпильками та сережкою.

Особливий інтерес становлять знайдені в кургані № 2 пластинчастий панцир та широкий захисний бойовий пояс (інв. № Б49—163). Судячи з рисунка, панцир був короткий, з дуже малими рукавами та коміром. Він набраний із залізних пластин. В нижній частині панцир закінчувався рядом більших пластин.

Такі ж короткі панцирі зображені на рисунках поховань, розкопаних В. В. Хвойкою біля с. Вереміївка³².

Панцирі, нижня частина яких була набрана з великих пластин, мали велике поширення у Скіфії. Прикладом можуть бути панцир з

²⁷ АЛЮР, 1903, т. III, стор. 184.

²⁸ В. А. Іллінська, Старша могила — пам'ятка архаїчної Скіфії, Археологія, т. V, К., 1951, стор. 209.

²⁹ К. Ф. Смирнов, Вооружение савроматов, МИА, № 101, М., 1961, стор. 56.

³⁰ Там же, див. курган біля х. Чернігівського, рис. 15—А, 20—21, датується VI ст. до н. е.; курган № 7 біля с. Сара, рис. 21—Б, 41—51, датується кінцем VI — початком V ст. до н. е.; курган Мечет-Сай, пох. 2, рис. 23, 28, 30, датується кінцем VI — початком V ст. до н. е.

³¹ Там же, рис. 22—Б, 3.

³² Науковий архів ЛВІА, р. 1, спр. 775, табл. 40.

Старшої могили та кургана № 490 біля с. Мокіївка (розкопки Н. Є. Бранденбурга)³³. Верхня частина цього панцира була зруйнована під час пограбування кургана. Можливо, цей панцир мав форму, близьку до панцирів із Щучинки та Вереміївки, а не ту, яку йому надали при реставрації в Артилерійському музеї³⁴. Цей панцир, який досить точно датується V ст. до н. е., був помилково опублікований

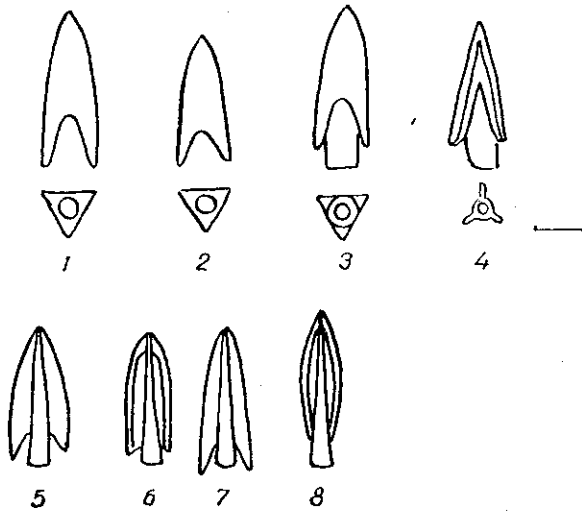

Рис. 7. Наконечники стріл з кургана № 2 біля с. Щучинки.

Ростовцевим як сарматський. Ростовцев пов'язував появу панцирного доспіху у Скіфії з сарматами³⁵. Ця помилка була повторена і в працях, опублікованих за останні роки³⁶.

Нижче подаємо опис бойового пояса з цього кургана³⁷. Фото цього пояса без зазначення місця знахідки зберігається серед фотографій архіву В. В. Хвойки в Інституті археології АН УРСР³⁸.

Пояс був згорнутий двома витками (рис. 8). Він має циліндричну форму з перехватом у середній частині. Діаметр цього рулона у верхній частині — 18 см, в середній — 14 см, в нижній частині — 20 см, висота його — 17,8 см.

Верхня і нижня частини пояса набрані з невеликих довгастих пластин, прямокутних у верхній частині і трохи заокруглених у нижній. По верхньому краю кожної пластини знаходяться три отвори для кріплення на основі. Пластини рівні (рис. 9, 3). Є невелика кількість пластин тієї ж форми, які відрізняються від раніше описаних лише наявністю двох рядів отворів, по три у верхній та нижній частинах. Розмір пластин — 3×2 см, товщина — 2 мм. Нижня частина цих пластин дуже загнута всередину (рис. 9, 4). Всі пластини мають однакову форму і розмір, мабуть, вони вирублені штампом з одного листа заліза.

Середня частина пояса набрана з вузьких і довгих пластин, прямокутних у верхній частині і заокруглених у нижній. Біля верхнього краю

³³ АДЖ, стор. 336, рис. 64.

³⁴ Зберігається у Державному Ермітажі.

³⁵ АДЖ, стор. 336.

³⁶ В. Д. Блаватский, Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья, М., 1954, стор. 116, рис. 157; Нариси стародавньої історії Української РСР, К., 1957, стор. 228, рис. 2.

³⁷ Складаю подяку науковим співробітникам КІМ О. Д. Ганішій та Л. М. Романюк за дозвіл опублікувати цю знахідку.

³⁸ Науковий архів Інституту археології АН УРСР, Інвентарний опис негативів довоєнного часу, IV, № 9100а.

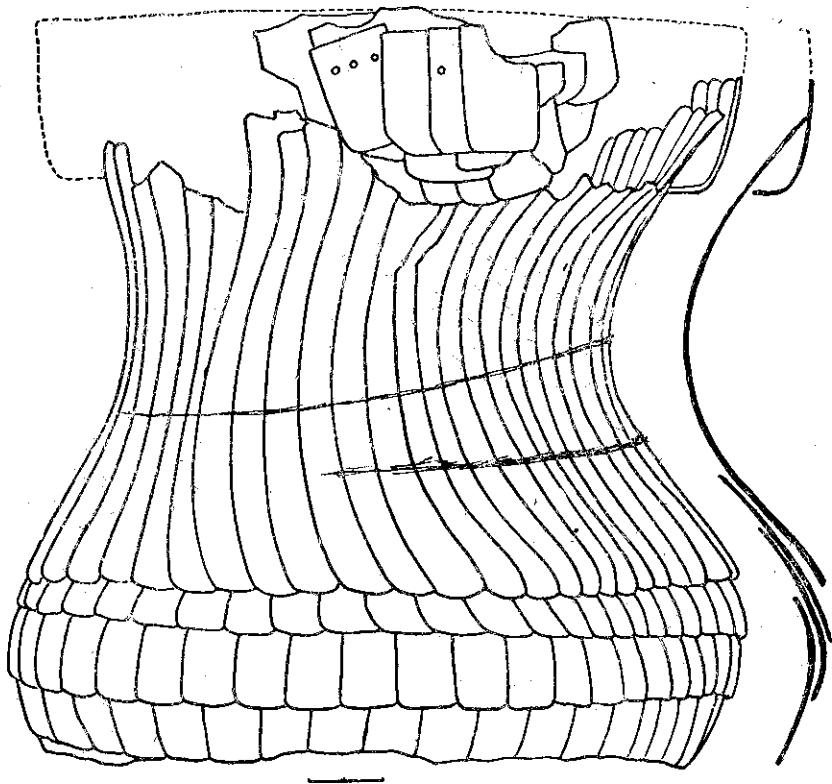

Рис. 8. Бойвий захисний пояс з с. Щучинки.

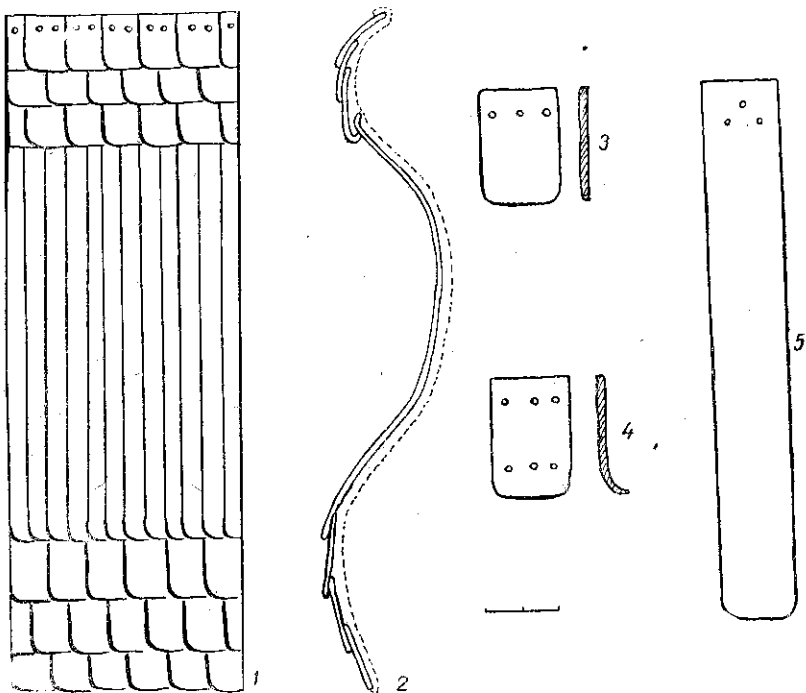

Рис. 9. Пластини пояса з с. Щучинки (н. в.).

знаходиться по три отвори — два розташовані у ряд, а один трохи вище між ними. Пластини зігнуті в дугу; верхній кінець кожної з них загнута всередину. Розмір пластин — 14×2 см, товщина — до 2 мм. Пластини набору утворюють сім горизонтальних рядів (рис. 9, 1—2).

Верхня частина пояса набрана з трьох рядів невеликих пластин (перший та другий ряди — з пластин з отворами лише у верхній частині, третій ряд — з пластин з двома рядами отворів). Одна пластина заходить на одну так, що перекриває біля $\frac{3}{4}$ площі поверхні кожної наступної пластини (крім пластин першого ряду, що перекривають близько $\frac{1}{2}$ поверхні сусідньої пластини). Середня частина пояса складається лише з одного ряду довгих пластин (четвертий ряд). Нижня частина набрана з трьох рядів невеликих пластин (п'ятий—сьомий ряди). Загальна довжина пояса — 116 см, ширина — 17 см.

За основу була використана смуга товстої шкіри, що трохи виступала по краях. У верхній частині вона заходила на пластини (як це робилось і на вузьких портупейних поясах). З боків до виступаючих частин основи були пришиті дві довгі шкіряні зав'язки, якими зв'язувався пояс. Залишки шкіряної основи та вузьких зав'язок помітні на поверхні пояса. Після того як пояс був згорнутий в рулон, цими смугами його перев'язали у середній частині. При цьому частина пластин трьох верхніх рядів, які знаходились у внутрішньому витку, лягла поверх пластин верхньої частини зовнішнього витка. Таким чином, в одному місці верхньої частини пояса утворився шар з шести рядів малих пластин (три ряди пластин зовнішньої і три внутрішньої частини пояса). Тепер на всю довжину пояса збереглися лише пластини третього — сьомого рядів.

Щучинський пояс — кращий екземпляр невеликої групи широких захисних поясів.

До цього ж типу належать і два фрагменти поясів, що зберігаються у фондах Київського історичного музею. Ці пояси походять із збірки О. А. Бобринського (розкопки у Роменському повіті). Як і Щучинський пояс, вони були згорнуті у трубку.

Перший фрагмент (КІМ, інв. № Б41—131) складається з одного ряду невеликих пластин, близьких за формою до верхніх пластин Щучинського пояса, але значно менших. Верхня частина пластин зламана і встановити їх розмір неможливо (ширина — 1 см, довжина — понад 1,5 см). Нижній край цих пластин загнута всередину. За ним розташовані вузькі довгі пластини, зігнуті в дугу.

Другий фрагмент (КІМ, інв. № Б41-130) набраний з шести рядів невеликих і одного ряду вузьких довгих, зігнутих в дугу пластин. Їх розміри дуже близькі до описаних вище.

Виявляється можливим зробити спробу встановити місце широких бойових поясів серед захисного озброєння скіфського часу.

В Щучинському кургані захисний пояс знаходився разом з коротким панцирем, розрахованим на надійний захист верхньої частини тулуба воїна. Пояс захищав нижню частину тулуба — живіт. В могилі він був покладений згорнутим в трубку. Таким чином, немає підстав говорити про безпосередній конструктивний зв'язок його з панцирем. Пояс міг бути використаний без панциря, як самостійна захисна зброя. Зустрічаються в похованнях такі пояси дуже рідко, мабуть тому, що вони не зовсім відповідали вимогам захисту воїна — між поясом і коротким панцирем легко утворювався зазор. Більш доцільним був довгий панцир, чим короткий панцир і захисний пояс як додаток до нього.

Слід відзначити, що нижні ряди пластин набору панцирів з кургана № 491 біля Макіївки, Мелітопольського кургана були набрані з довгих залізних пластин, які за своєю формою майже ідентичні пластинам середньої частини Щучинського пояса (рис. 10). Такий пояс одягнута на воїні із збірки Краснодарського музею.

Можливо уточнити і хронологічні рамки існування бойових поясів на території Північного Причорномор'я. Так, А. П. Манцевич датує вузькі портупейні пояси серединою V—III ст. до н. е.³⁹ Г. І. Мелюкова початок виготовлення поясів з металевим набором відносить до V ст. до н. е.⁴⁰

Однак є дані, які свідчать про те, що такі пояси використовувались ще раніше. З кургана № 362 біля с. Пішки на Канівщині походять фрагменти залізного пояса. Знайдена тут цвяхоподібна шпилька датує цей курган другою половиною VI ст. до н. е.⁴¹ Частина залізного пояса виявлена і в кургані № 43 біля Берестняг. Цей курган, як і попередній, датується другою половиною VI ст. до н. е.⁴² До цього часу відносяться і Щучинський пояс.

Три відомих нам пояси, які можна твердо датувати другою половиною VI ст. до н. е., зроблені з заліза.

Серед знахідок з кургана № 524 біля с. Жаботин зберігається уламок тонкої бронзової пластини⁴³. Вздовж одного її краю є два зубчастих виступи, а протилежний край має три невеликих отвори; з внутрішнього боку вибиті П-подібні виступи. Нижня частина пластини зламана. Її розміри — 3,1×2,2 см (табл. I, 14). Своєю формою і розташуванням отворів ця пластина близька до зубчастих пластин поясних наборів з Грищенців, Пастерського, Німфею. Можливо, що ця пластина також належить до поясного набору. В цьому випадку появу портупейних бойових поясів з металевим набором з вузьких пластин на території Північного Причорномор'я слід віднести до кінця VII — початку VI ст. до н. е. Цим часом і датується курган № 524 біля с. Жаботин⁴⁴.

Для скіфів пояс був одним з найдавніших предметів. Невипадково, що він разом з ралом, ярмом, сокирою і чашею згадується в їх найбільш давній генеалогічній легенді⁴⁵.

Досить рано з'являються пояси, вкриті фігурними бляхами. Прикладом може бути пояс з Мельгунівського кургана, який датується кінцем VII — початком VI ст. до н. е.⁴⁶

Нові матеріали дають можливість переглянути і верхню дату існування поясів. Як найбільш пізню знахідку А. П. Манцевич наводить пояс з комплексу Олександропольського кургана III ст. до н. е.⁴⁷

Але в похованнях мавзолею Неаполя Скіфського, правда, в дуже незначній кількості, знайдені залізні пластинки поясного набору (поховання XXII — одна пластинка, поховання I — дві пластинки, кам'яна гробниця — п'ять пластинок). Ці пластинки за своєю формою і розміром близькі до більш ранніх пластинок і відрізняються від них тільки відсутністю отворів для кріплення на основі. Незначну кількість пластинок поясного набору в похованнях мавзолею Неаполя Скіфського Н. М. Погребова цілком слушно пояснює зміною традицій — у цей час «покривали металом не весь пояс суцільно, а набивали тільки кілька пластинок, можливо, в передній частині, по боках пряжки»⁴⁸.

Поховання в кам'яному ящику — головне поховання мавзолею, в якому було знайдено значну кількість пластинок, датується рубезем

³⁹ А. П. Манцевич, О скифских поясах, стор. 27.

⁴⁰ А. И. Мелюкова, Вооружение, войско и военное искусство скифов, Автореферат кандидатської дисертації, стор. 19.

⁴¹ ЖРБ, стор. 89.

⁴² Смела, III, стор. 118.

⁴³ Державний Ермітаж, інв. № ДН, 1913, 2/22.

⁴⁴ Люб'язне повідомлення Є. Ф. Покровської.

⁴⁵ ВДИ, 1947, № 2, стор. 260.

⁴⁶ Б. Б. Пиотровский, Ванское царство, М., 1959, стор. 248—249; А. П. Манцевич, Золотая чаша из Келермесского кургана, *Omagiu lui George Orgrescu*, Бухарест, 1962, стор. 31.

⁴⁷ А. П. Манцевич, О скифских поясах, стор. 97.

⁴⁸ Н. Н. Погребова, Погребения в мавзолее Неаполя Скифского, МИА, № 96, М., 1961, стор. 124.

II—I ст. до н. е., а скоріше — початком I ст. до н. е.⁴⁹ Цим же часом датується остання знахідка пояса, вкритого фігурними пластинками, з поховання IX⁵⁰.

Таким чином, пояси з металевим покриттям існували з кінця VII—початку VI до початку I ст. до н. е. За весь час свого існування пояси майже не зазнали ніяких змін — ранні пояси ненабагато в чому відрізняються від самих пізніх.

Портупейні пояси з металевим пластинчастим набором не відомі у савроматів, у Фракії, в країнах Переднього Сходу, на Кавказі і в Греції. Можна вневнено сказати, що вони становлять традиційну приналежність озброєння скіфа-воїна і виникають на території Північного Причорномор'я. Їх походження тісно пов'язане з панцирем: саме від нього вони і походять⁵¹. Б. М. Граков називає один з вузьких портупейних поясів «поясом-панцирем»⁵².

Вузькі портупейні пояси, які вкриті довгими пластинами, дуже схожі з кавказькими поясами. Прямою аналогією пояса з Талаєвського кургана № 6, мабуть, може бути пояс з поховання № 63 Тлійського могильника на Кавказі⁵³. Можливо, ці пояси мають кавказьке походження.

Якщо вузькі портупейні пояси з металевим набором не мають собі аналогій за межами Скіфії, то інакше стоїть справа з широкими захисними поясами. Вони набули великого поширення. Можливо, воїн у шкіряному або металевому поясі зображений на рельєфі палацу Асурбаніпала у Ніневії⁵⁴. Широкий пояс з дитячого поховання кінця VIII ст. до н. е. знайдений в Гордіоні (Мала Азія)⁵⁵. Широкі бронзові, інколи багато орнаментовані, пояси були дуже поширені в Урарту⁵⁶; вони є характерним предметом кобанської культури⁵⁷. Багато орнаментований пояс кавказького типу знайдений біля с. Підгірці на Київщині⁵⁸.

У гомерівській Греції великого поширення набули короткі панцирі типу лат, які захищали тулуб воїна до пояса. Для захисту живота воїн використовував спеціальну захисну пов'язку⁵⁹. Саме такі пов'язки нерідко згадуються в «Іліаді»⁶⁰. Ця пов'язка-пояс інколи покривалася металевими пластинками⁶¹. Такі пояси-фартухи доповнювали панцир, що видно з опису сцени бою Іфідамаса з Агамемноном⁶².

«...Ифидамас средь запона, ниже сияющей брони⁶³,
Пику вонзил и на древко налег, уповая на силу.
Тщетно герой напрягался пронзить изукрашенный пояс⁶⁴.
Первое встретив сребро, как свинец изогнулося жало».

⁴⁹ Н. Н. Погребова, Погребения в мавзолее Неаполя Скифского, МИА, № 96, М., 1961, стор. 175.

⁵⁰ Там же, стор. 124.

⁵¹ А. И. Мелюкова, Вооружение, войско и военное искусство скифов, Кандидатська дисертація, стор. 232—233.

⁵² Б. Н. Граков, Скифские погребения на Никопольском курганном поле, МИА, № 115, М., 1962, стор. 36.

⁵³ Б. В. Техов, Раскопки Тлийского могильника в 1960 г., СА, 1963, № 1, стор. 172, рис. 1.

⁵⁴ Barnett R. D., Forman W., Assyrische Palastreliefs, Praha, Artia, табл. 116.

⁵⁵ Rodney S. Jong, Discoveries at Gordion 1956, Archaeology, v. 9, N 4, 1956, стор. 267.

⁵⁶ Б. Б. Пиотровский, Искусство Урарту, Л., 1962, стор. 73—77.

⁵⁷ Е. И. Крупнов, Древняя история Северного Кавказа, М., 1960, стор. 175.

⁵⁸ МАК, VIII, стор. 37—38, табл. XIII, bis.

⁵⁹ Ζώνη φεσσηκος. Новий переклад цих фрагментів зроблений професором А. О. Білецьким. Складаю йому ширию поляку.

⁶⁰ Илиада, М., 1960, V, 539; V, 617; V, 857.

⁶¹ W. Reichel, Homerische Waffen, Wien, 1901, стор. 91.

⁶² Илиада, XI, 234—238.

⁶³ Ζώνη φεσσηκος — пояс панцира.

⁶⁴ Ζωστήρη παναιολος — картатий пояс.

За своїм функціональним призначенням пояс із Щучинки близький до пов'язок (μτρη) гомерівських греків. Ці пов'язки також доповнювали короткий панцир і не були з ним зв'язані. Але скіфські захисні пояси були більш досконалім доспіхом. Судячи з щучинської знахідки, вони захищали не тільки живіт, а й боки та спину воїна і були дуже схожі з скіфськими панцирами. Захисні пояси скіфського часу

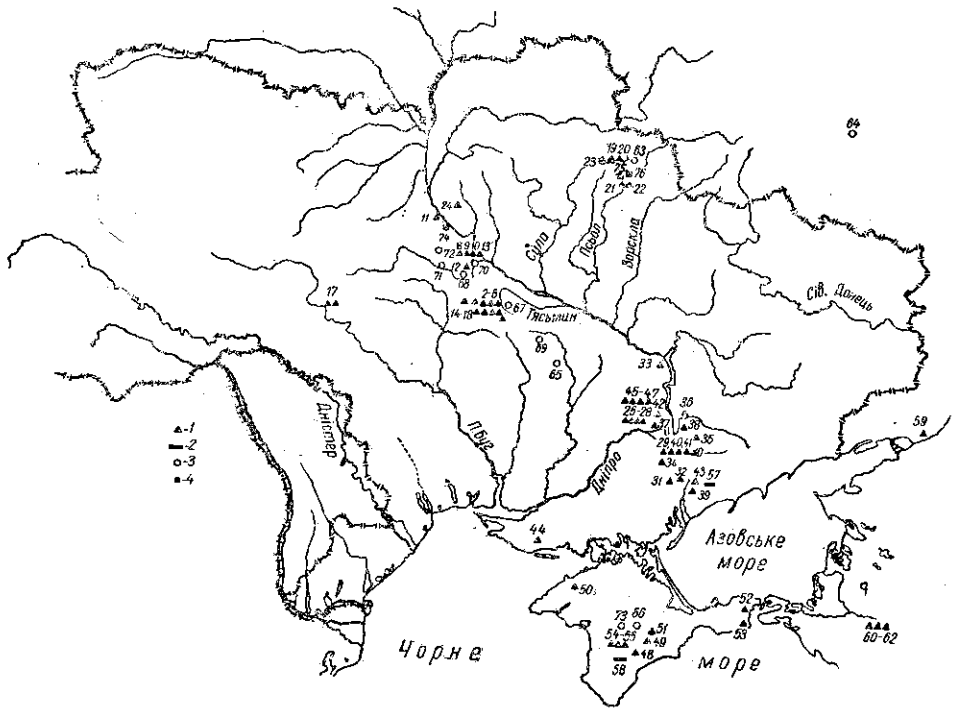

Рис. 10. Карта знахідок бойових поясів (нумерація відповідає нумерації зведення): 1 — портупейні пояси з вузьким пластинчастим набором; 2 — пояси з широким пластинчастим набором; 3 — пояси, вкриті фігурними пластинами; 4 — широкі захисні пояси.

генетично не пов'язані з древньогрецькими. Ці пояси, як і вузькі портупейні, були, можливо, предметом скіфського озброєння і виникли на території Північного Причорномор'я. У всякому разі, їх походження від панцирів безсумнівне. Можливо, з поясом, подібним до щучинського, зв'язана розповідь Поліена про невдалий замах на амазонку Тіргатао — «пояс Тіргатао відбив удар меча»⁶⁵. Не випадково Єрасістрат відзначає, що «скіфи мають звичай стягувати живіт широкими поясами»⁶⁶.

Бойові пояси були дуже поширені на території Скіфії. Відомо понад 70 знахідок бойових поясів, які зустрічаються по всій Скіфії (рис. 10). Їх немає тільки в курганах Подолії, в басейнах Ворскли і Північного Дінця та в некрополях міст Північного Причорномор'я. Шкіряні пояси з металевим набором, як і панцирі, мечі, списи, лук та стріли, були загальноскіфськими предметами озброєння. За межами Скіфії бойові пояси відомі лише в пам'ятках нижнього Дону та Кубані (станції Єлизаветинська та Єлисаветівська)⁶⁷.

⁶⁵ ВДИ, 1948, № 2, стор. 219.

⁶⁶ А. П. М а н д е в и ч, О скифских поясах, стор. 23.

⁶⁷ У Державному Ермітажі серед інвентаря курганів, розкопаних Н. І. Веселовським біля станції Єлизаветинської (1913—1914 рр.), зберігається кілька фрагментів металезого поясного набору. В коротких звітах автора розкопок не згадується про зна-

Бойові пояси нерідко знаходять у похованнях, де зустрічаються і залишки панцирів (Кірово, Нікопольського району, Мелітопольський курган, Щучинка, Олександрополь, Вовківці та ін.). Кінний воїн у панцирі і поясі зображений на Солохському гребені. Бойові пояси, як і панцирі, були обов'язковою приналежністю важкоозброєних кінних скифів-воїнів.

Е. В. ЧЕРНЕНКО

СКИФСКИЕ БОЕВЫЕ ПОЯСА

Резюме

Боевые пояса являются одним из наиболее распространенных видов оборонительного вооружения скифского времени. На территории Скифии их найдено более 70.

По своему функциональному назначению пояса делятся на два типа: портупейные, предназначенные для ношения предметов вооружения, и пояса с ярко выраженными защитными свойствами.

Наибольшее распространение имели кожаные портупейные пояса с металлическим покрытием или без него. В состав металлического набора входили узкие пластины различной формы и размера, срединные и концевые пластины. Среди портупейных поясов выделяется небольшая группа поясов, покрытых длинными пластинами и бляхами, украшенными в зверином стиле.

Широкие защитные пояса не получили большого распространения. Хорошо сохранившийся пояс этого типа был найден в одном из курганов, раскопанных В. В. Хвойкой у Щучинки на Киевщине. Широкие пояса служили дополнением к короткому панцирю. Боевые пояса с металлическим набором возникли на территории Северного Причерноморья в VI, может быть, в конце VII в. до н. э. Самая поздняя находка поясов этого типа датируется концом II — началом I в. до н. э.

Боевые пояса входили в состав вооружения тяжеловооруженных конных скифов-воинов.

хідки поясів у цих курганах. Після смерті Н. І. Веселовського ці матеріали були змішані з матеріалами з розкопок Солохи. Один пояс, що за інвентарними описами Державного Ермітажу (Ку. 1914, 1/171, 1/59; 1915, 1/81) значиться як пояс з кургана біля станиці Єлизаветинської, А. П. Манцевич умовно віднесла до складу інвентаря Солохи (А. П. Манцевич, О скифских поясах, стор. 25). Можливо, і цей пояс знайдено не в кургані Солоха, а в одному з курганів біля станиці Єлизаветинської. У всякому разі, на плані бічної могили кургана Солоха, який зробив О. О. Бобринський, пояс не позначено (Науковий архів ЛОІА, схвище креслень, № 478).

Портулейні пояси*

№ п/п	Місце знахідки	Матеріал	Пластинки**						Місце зберігання	Місце видання
			вузькі		серединці		кінцеві			
			дов-жина	ши-рина	дов-жина	ши-рина	дов-жина	ши-рина		
1 (1)	Іллінци, 493	Бронза	30	7					ЖРБ, стор. 140—141	
2 (4)	Журавка, 401	»	45	6				»	ИАК, вып. 14, стор. 18	
3	Журавка, 413	»						»	ИАК, вып. 14, стор. 37	
4	Журавка, 414	»						»	ИАК, вып. 17, стор. 78	
5	»	Залізо	21	9	21	15		КИМ	ИАК, вып. 17, стор. 84	
6	Журавка, 423	»						»	ИАК, вып. 17, стор. 84	
7	Новосельці, 4	»						»	ИАК, вып. 14, стор. 41	
8	Берестняги, 43	»						»	Смела, III, стор. 118	
9	Берестняги, 63	Бронза	25	4				»	Смела, III, стор. 128, табл. XIX, 6	
10	Пішки, 362	Залізо	89	16				ДЕ	ЖРБ, стор. 89	
11	Холорія, 423	»	20					»	ЖРБ, стор. 124	
12	Бобриня, 32	Бронза	53	5—8				ДЕ	Смела, III, стор. 110	
13	Грищенці	»						»		
14	Райгород	»	90	14				КИМ		
15	Пастирське	»	56	13				КИМ	ДП, II, табл. VII, 2/5	
16	Пастирське	»	53	9—10				КИМ	ЖРБ, стор. 131	
17 (2)	Маківка, 486	Залізо						»	ИАК, вып. 40, стор. 61, рис. 52	
18	Київська губ.	Бронза						»	Смела, III, стор. 84	
19	Вовківці, 1	»						»		
20	Вовківці, 2	»						»		
21	Роменський пов.	Залізо						КИМ		
22	»	»						»		
23	Коровинці	»	25	8				»		
24	Бориспіль, к3, п2	Бронза	52	5—6				»		
25 (F)	Чортмлик	»	54	5—6			34	ДЕ	ДГС, стор. 106	
26 (6)	Чортмлик	»	60	6	56		30	»	ДГС, стор. 106	
27 (7)	Чортмлик	Залізо					32	»	ДГС, стор. 112	
28	Чортмлик	»					31	»		
29 (9)	Солоха	Бронза	83	9—14			59	»		
30	Цимбалка	»	50	6—7				»	ОАК, 1868, стор. XVI	
31	Огуз	Золото	46	6				»	ОАК, 1902, стор. 64—65	
32	Дев	Залізо	42	9				»		
33	Башмака, 3	Бронза	20					»		

Пояси, вкриті фігурними бляхами

№ п/п	Місце знахідки	Матеріал	Фігурні бляхи				Вузькі пластини та інше	Місце зберігання	Місце видання
			зображення	кількість	зображення	кількість			
63	Оксютинці, 1	Золото	Воїн	9			ДІМ	Отчет исторического музея, 1906, М., 1907, стор. 16	
64	Мастюгіно, 2	Бронза	Круглі бляхи	17			ДЕ	ИАК, вып. 43, стор. 53	
65	Мельгуниз	Золото	Орел	2	Грифон		»	МАР, 31, стор. 17	
66	Золотий курган	Бронза	Орел	2	Грифон		»	ОАК, 1890, стор. 5	
67	Журавка, I	»	Орел	2	Грифон		—	ИАК, вып. 14, стор. 26—27	
68	Грищенці, пох. 7	»	»	5			—	МИА, № 113, стор. 146, рис. 2, 4, 8	
69	Апостолово	»	Орел	10	Лев (профіль)		—	АЛЮР, 1903, № 1, стор. 59	
70	Берестяги, 4	»	Лев (фас.)	10	Лев (профіль)		КІМ	Смела, III, стор. 97	
71	Стеблів	»	»	21			КІМ	Смела, II, стор. 140	
72	Рижанівка, 4	Золото	Розетки	3			ДМОМ	МИА, № 96, стор. 143, рис. 19.е	
73	Неаполь Скіфський, мав-золей, пох. IX	Срібло	Розетки	3			ім. Пушкіна		

Широкі захисні пояси

№ п/п	Місце знахідки	Матеріал	Пластини				Місце зберігання	
			малі		довгі			
			довжина	ширина	довжина	ширина		
74	Щучинка	Залізо	30	20	140	20	КІМ	»
75	Роменський пов.	»	Понад 15	10	Понад 60	10	»	»
76	Роменський пов.	»	»	10	»	10	»	»